

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ŞƏFFAFLIQ VƏ HESABLILIQ

Samir Əliyev

ÖN SÖZ

Azərbaycanda neft və qaz hasilatı sənayesində dövlətin iştirakı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ("SOCAR") vasitəsilə həyata keçirilir. SOCAR təkcə dövlət şirkəti deyil, həm də Azərbaycanın ən böyük şirkətidir, ən böyük vergiodəyicisidir. Şirkət təkcə 2019-cu ildə dövlət büdcəsinə 1,409 milyard manat, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna 173,6 milyon manat məbləğində vergi ödəyib. Büdcə daxilolmalarının bir qayda olaraq 6%-8%-i, vergi gəlirlərinin 15-17%-i dövlət neft şirkətinin payına düşür. 2019-cü ildə dövlət mülkiyyətində olan vergi ödəyiciləri üzrə daxil olmuş vergi və digər icbari ödənişlərin 76,4%-i SOCAR-ın payına düşüb. 2018-ci ildə şirkətdə çalışan işçilərin sayı 51125 nəfər olub. Ötən il şirkətin *aktivlərinin həcmi* 65,4 milyard AZN, *ümumi gəlirləri* isə 83,8 milyard AZN olub. Gəlirlərin 61%-i xam neftin, 26,5%-i neft məhsullarının, 4,7%-i neft-kimya məhsullarının, 4,9%-i təbii qazın satışı hesabına formalaşmışdır. Şirkət gəlirlərin əsas hissəsini (76%) İsveçrədəki fəaliyyət nəticəsində əldə edib. Ümumi gəlirlərin cəmişi 7,3%-i Azərbaycanda formalaşmışdır. Bu baxımdan SOCAR-ın maliyyə fəaliyyətinin ictimaiyyətə açıqlanması vacibdir və bu tədqiqatda da dövlət şirkətinin şəffaflıq və ictimaiyyətə açıqlıq məsələləri, idarəetmənin müasir standartlara uyğunluq səviyyəsi araşdırılıb.

SOCAR istehsal-satış zənciri boyunca şaquli inteqrasiya edilmiş şirkətdir və əsasən quruda və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda axtarış, kəşfiyyat və işlənmə, emal, daşınma və pərakəndə satış fəaliyyətlərini həyata keçirir. Daxili pərakəndə fəaliyyəti ilə yanaşı, həmçinin Gürcüstan, Rumıniya, İsveçrədə və Ukraynada pərakəndə fəaliyyət həyata keçirir. Dövlət SOCAR-da 100% iştirak payına malikdir. Ona görə daim ona maliyyə və strateji dəstək göstərir. Şirkətlə dövlət arasında illərboyu böyük həcmli maliyyə axınları mövcuddur. Dövlət şirkətə kapitalının artımına maliyyə dəstəyi verir, subsidiya ayırır, investisiya yatırır, kreditlə təmin edir, vergi güzəşti verir. SOCAR isə dövlətə vergi ödəyir, investisiya yatırır. Ancaq bu SOCAR-ın dövlətlə maliyyə münasibətlərini tənzipləyəcək dəqiq və aydın qaydalar sistemi mövcud deyil. Mövcud qaydalar isə ölkə iqtisadiyyatında xüsusi rola malik bir qurumla dövlət arasında xüsusi yanaşmanı özündə əks etdirmir.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, şirkət daim Korporativ idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə sistemi tətbiq edildiyini açıqlasa da reallıqda idarəçilik bu standartlara uyğun gəlmir. Şirkətin təşkilati-hüquqi forması da tam aydın deyil, qüvvədə olan Mülki Məcəllənin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Tədqiqatın *birinci bölməsində* SOCAR-ın performansını, maliyyə göstəriciləri, neft-qaz hasilatının səviyyəsi, o cümlədən ixrac imkanları məsələlərinə həsr olunub. Tədqiqatda həmçinin şirkətin dövlətlə qarşılıq maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi qaydalarına aydınlıq gətirilir. Tədqiqatında *son bölməsində* **SOCAR-ın fəaliyyətində son illər müşahidə edilən tendensiyalar** və onun fəaliyyətində idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq, şəffaflığa və hesabatlılığa nail olmaq üçün təklif edilən tövsiyələr təqdim edilib.

DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİ BARƏDƏ QISA ARAYIŞ

Azərbaycanın neft sənayesini özündə birləşdirən SOCAR uzun müddət "Azərneft" adlanıb. 19-cu əsrin əvvəllərindən başlayaraq ayrı-ayrı vaxtlarda tərkibindəki müəssisələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq, keçmiş SSRİ-nin müxtəlif təşkilatlarına (*Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası, SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyi, Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurası*) tabe olmuş və "Azərneftkomitə", "Azərneftkombinat", "Azərneftçixarma" Birliyi və s. adlandırılıb. 1954-1959-cu illərdə "Azərneft" in bazasında Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyi, 1965-1970-ci illərdə isə Azərbaycan SSR Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi yaradılıb. Qurum 1970-ci ilin avqustunda yenidən "Azərneft" adlandırılıb. 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 dekabr 1991-ci il tarixdə imzaladığı Fərmanla "Azərneft" Dövlət Konserninə çevrilib. Prezidentin 13 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə "Azərneft" Dövlət Konserni və "Azərneftkimya" İstehsalat Birliyininin bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti yaradılıb.

ARDNŞ yarandığı vaxtdan onun strukturunda bir sıra dəyişikliklər edilib. 1994-cü ildə Dövlət Neft Şirkətinin strukturunda Dənizdə və Quruda Neft və Qazçixarma İstehsalat Birlikləri yaradılıb. 2003-cü ildə isə Dənizdə və Quruda Neft və Qazçixarma İstehsalat Birlikləri birləşdirilərək "Azneft" İstehsalat Birliyini təşkil edib.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft-kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı, habelə ölkə ərazisində sənayenin və əhəlinin təbii qazla təchizatı ilə məşğul olur. SOCAR-ın tərkibində 3 istehsalat birliyi, 1 neft və 1 qaz emalı zavodu, Dərin Özüllər Zavodu, 2 trest, 1 institut daxil olmaqla hüquqi şəxs statusuna malik 23, qeyri-hüquqi şəxs statusuna malik 4 qurum fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə SOCAR müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən (sığorta, inşaat, emal, gəmiqayıma, marketinq və s.) şirkətlərdə paya malikdir və hazırda onun iştirakı ilə 28 birgə müəssisə fəaliyyət göstərir¹.

SOCAR-ın digər şirkətlərin iştirakı ilə 5 Alyans yaradılıb. Bunlara ARDNŞ HC Heavy Crane, "ARDNŞ Maersk", SOCAR Optilan, SOCAR SCNBV, SOCAR TGP aiddir.

¹ <http://www.socar.az/socar/az/company/about-socar/discover-socar>

SOCAR əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində hasilat, daşınma və emal fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycanın şaquli inteqrasiya olunmuş milli neft və qaz şirkətidir. SOCAR həmçinin Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yataqlarında hasil olunan neftin əsas ixrac marşrutu olan BTC Boru Kəməri, həmçinin AÇG və Şahdəniz yataqlarında hasil olunan neftin əsas ixrac marşrutu olan CQBK daxil olmaqla AÇG və Şahdəniz HPBS-ləri və bir sıra beynəlxalq boru kəmərlərində əhəmiyyətli paya malikdir. Bundan əlavə, SOCAR Türkiyənin yeganə neft-kimya istehsalçısı olan Petkimdə nəzarət-səhm paketinə (51%) malikdir.²

Xam neft Azərbaycanda 1847-ci ildən hasil edilir və SOCAR hal-hazırda Azərbaycanın xam neft hasilatının təxminən 20%-nə nəzarət edir. Öz hasilatına əlavə olaraq, Şirkət BP tərəfindən idarə olunan AÇG HPBS və Şahdəniz HPBS-ləri daxil olmaqla beynəlxalq neft şirkətləri ilə bir çox HPBS-ləri bağlayıb. Şirkət AÇG HPBS-də 11.65% paya, Şahdəniz HPBS-də 10% paya malikdir.

SOCAR-ın missiyası Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji təhlükəsizliyini, neft-qaz və neft-kimya sənayesinin inkişafı üzrə strateji maraqları təmin etmək, qabaqcıl və ekoloji təmiz texnologiyalardan istifadə edərək Azərbaycanın elmi-texniki, iqtisadi və intellektual potensialının artırılmasına dəstək olmaq, regional və beynəlxalq enerji layihələrində həlledici mövqe tutmaq, karbohidrogen ehtiyatlarının və emal məhsullarının daxili və xarici bazarlarda satışından maksimal mənfəət əldə etməkdir. Şirkət məramı əməliyyat effektivliyi, sosial və ekoloji məsuliyyəti qabaqcıl təcrübəyə uyğun, dünyanın şaquli inteqrasiya olunmuş iri beynəlxalq neft-qaz şirkətinə çevrilməkdir. Şirkət hasil edilmiş bütün karbohidrogenlərə və onların emalından alınan neft, neft-kimya və qaz məhsullarına münasibətdə sahibliyi həyata keçirir.

SOCAR-ın Nizamnaməsi, Nizamnaməsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, strukturu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilir. Qurumun Nizamnaməsinə³ görə, şirkət dövlətin öhdəliklərinə, dövlət də qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Şirkətin öhdəliklərinə görə cavabdeh deyil. Kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən şirkətin əmlakı müxtəlif mənbələr, o cümlədən dövlət tərəfindən verilən əmlak, kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən əldə edilən gəlir hesabına təşkil olunur. Şirkət əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüquqlarını həyata keçirir. Dövlətə vergiləri və digər məcburi ödənişləri ödədikdən sonra SOCAR özünün və strukturuna daxil olan qurumların fəaliyyətindən əldə edilmiş mənfəəti mərkəzləşdirilmiş fondlarda cəmləşdirmək və həmin vəsaitlər üzərində müstəqil sərəncam vermək hüququna malikdir.

Şirkətin strukturuna daxil olan qurumlarının və səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının (Şirkətin Şurası və komitələrinin) müvafiq olaraq nizamnamələrini və əsasnamələri

² DAVAMLI İNKİŞAF HAQQINDA HESABAT – 2016. Səh 12.

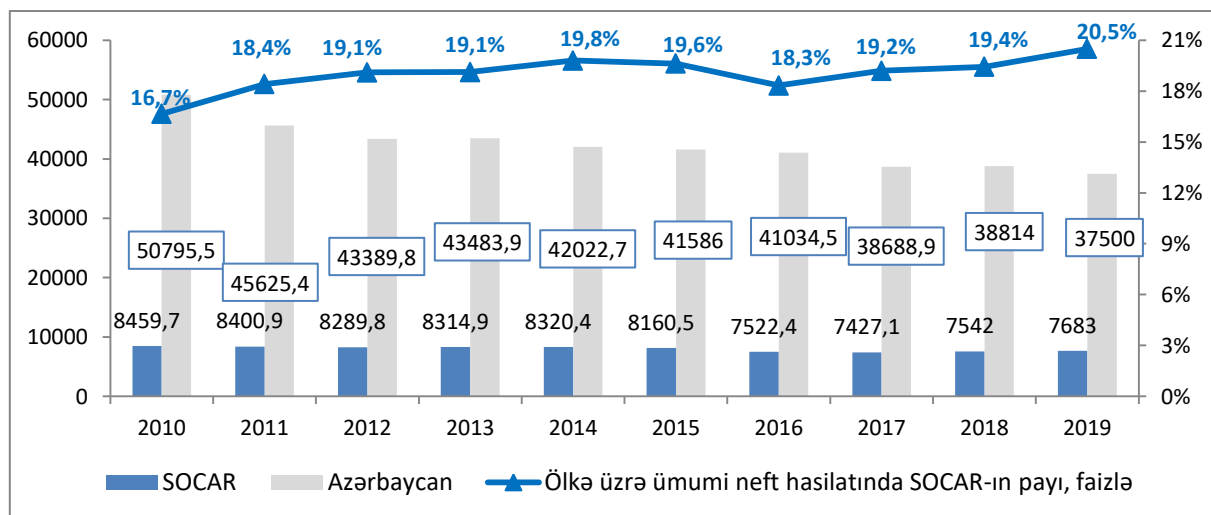
<http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annual-reports/davamli-inkisaf2016.pdf>

³ "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında" AR Prezidentinin Fərmanı, 24 yanvar 2003-cü il, № 844

isə Şirkətin prezidenti tərəfindən təsdiq edir. Eyni zamanda SOCAR-ın strukturuna daxil olan qurumlar şirkətin prezidenti tərəfindən struktura uyğun olaraq müəyyən edilmiş qaydada yaradılır, yenidən təşkil edilir və ləğv edilir. Şirkət tərəfindən yaradılan müəssisələr, təşkilatlar və digər təsisatlar arasındakı münasibətlər, o cümlədən əmlakın balansdan balansa verilməsi, malların, işlərin və xidmətlərin təqdim edilməsi, qarşılıqlı hesablaşmaların aparılması daxili normativ sənədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Şirkətin strukturuna daxil olan qurumların rəhbərləri və onların müavinləri, habelə baş mühasibləri Şirkətin prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunurlar. Nizamnaməyə görə, şirkətin digər işçilərinə münasibətdə işəgötürən funksiyalarının həyata keçirilməsi şirkətin prezidenti tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada təşkil olunan Kadrların İdarə Edilməsi Komitəsinə həvalə edilə bilər.

ŞİRKƏTİN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

SOCAR hasil edilmiş bütün karbohidrogenlərə və onların emalından alınan neft, neft-kimya və qaz məhsullarına münasibətdə sahibliyi həyata keçirir. Azərbaycanda hər il orta hesabla 40 milyon tona yaxın neft, 29 milyon kubmetr qaz istehsal olunur. 2009-2017-ci illərdə SOCAR-ın texnoloji imkanlarının artmasına, yeni yataqların aşkar edilməsinə artmasına rəğmən neft istehsalında azalma olma olsa da, 2017-2019-cu illərdə artım baş verib. Bu müddətdə SOCAR tərəfindən hasil edilən neftin pik səviyyəsi 2009-cü ildə (8,5 milyon ton), ən aşağı həddi (7,4 milyon ton) 2017-ci ildə qeydə alınıb. Son 10 ildə şirkətin neft hasilatı ümumilikdə 9,2% azalıb. Ölkə üzrə ümumi neft hasilatında SOCAR-ın payı 17-21% arasında dəyişib. 2019-cu ildə ümumi neft hasilatında SOCAR-ın payı son 10 ildə ən yüksək həddə (20,5%) qalxıb. Buna səbəb ölkə üzrə nft hasilatının azalması fonunda SOCAR-ın hasilatının artmasıdır. (Qrafik 1)

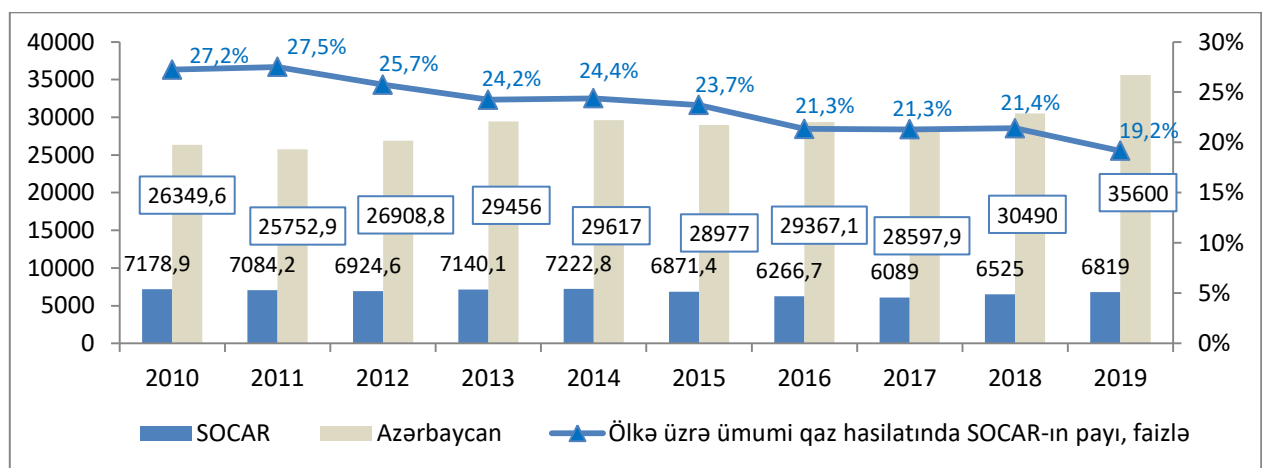

Qrafik 1. İllik neft hasilatı (2009-2019), min ton

Mənbə: SOCAR

Qaz hasilatında uzun müddət azalma olsa da son illər artım baş verir. 2010-cı ildə şirkətin qaz hasilatı 7,18 milyard kubmetr olduğu halda 2019-cu ildə 6,82 milyard kubmetrə qədər azalıb. Son 10 ildə qaz hasilatının azalması 5% olub. Halbuki bu müddətdə ölkə üzrə qaz hasilatı əsasən artma (35,1%) istiqamətində olub. SOCAR-ın hasil etdiyi təbii qazın ölkə üzrə hasilatda payı 2010-2019-cu illərdə 27,2%-dən 19,2%-ə düşüb. Buna səbəb ölkə üzrə hasilatın artım tempinin şirkətin hasilatının artım tempini üstələməsidir. (Qrafik 2)

SOCAR-ın fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsi və neftin bahalaşması şirkətin son illər aktivlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırıb. 2009-cu ildə "Azəriqaz" İstehsalat Birliyi, 2010-cu ildə isə "Azərikimya" Dövlət Şirkəti SOCAR-ın tabeliyinə verilib. Bununla da şirkət həm təbii qazın satışı, həm də neft məhsullarının kimya sənaysində emalı sahəsində dəyər zəncirini əldə etməyə nail olub.

Qrafik 2. İllik qaz hasilatı (2010-2019), milyon kubmetr

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

Son vaxtlar SOCAR təbii qazın nəqliyə diqqəti artırır. 2011-cu ildən başlayaraq Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin reallaşmasına başlanıb və layihənin ilkin mərhələsi olan Trans-Anadolu qaz boru kəmərinin (TANAP) inşası haqda sənədlər imzalanıb. 45 milyard ABŞ dolları dəyərində sərmayə qoyulması planlaşdırılan Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinə dünyanın 7 ölkəsi, 12 nüfuzlu şirkəti və 12 qaz alıcısı cəlb olunub. Dəhlizin reallaşdırılması məqsədi ilə 4 layihə üzrə işlər aparılır: Şahdəniz yatağının tammiqyaslı işlənilməsi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi, TANAP və TAP boru kəmərlərinin inşası.⁴

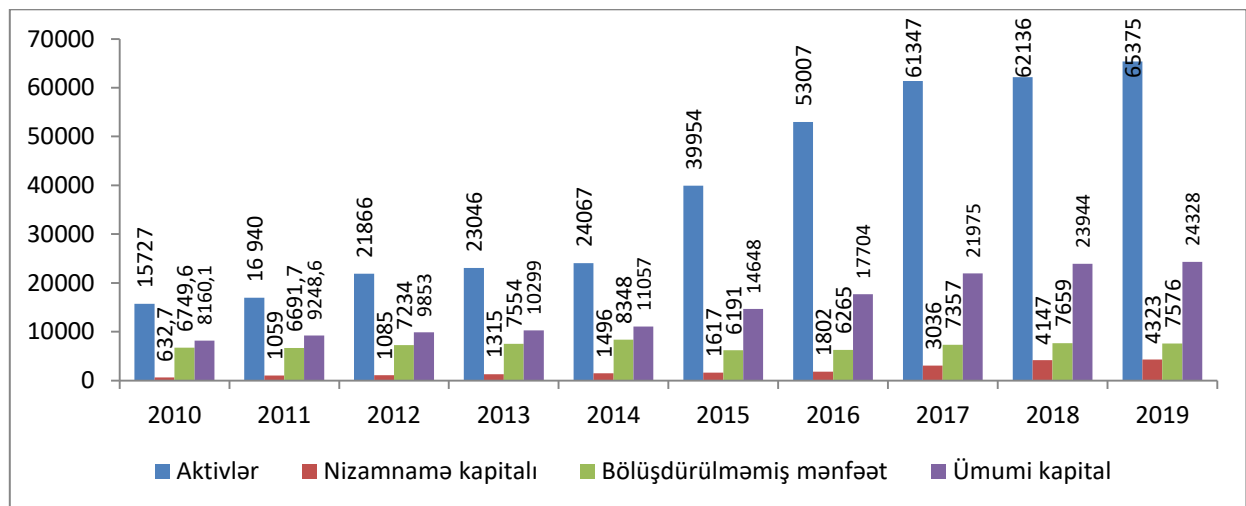
Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin tam hazır olduqdan sonra illik ötürücülük qabiliyyəti ilk mərhələdə 16 mlrd. kubmetr təşkil edəcək. Sonradan bu göstəricinin 30 mlrd. kubmetrədək artırılması imkanları da nəzərə alınıb. Şirkət rəhbəri açıqlamasında qeyd edib ki, 2025-ci ilədək Azərbaycanın ümumi ixrac potensialının 40 mlrd. kubmetr qaz həcminə çatdırılması tamamilə realdır. Şirkətin hədəfi "Şahdəniz-2"

⁴ SOCAR-ın 2015-cı il üzrə illik hesabatı

layihəsi uzrə ilk təbii qazı gələn il bazarlara çatdırmaq və bu layihəni 2020-ci ilə qədər tamamlamaqdır.⁵

SOCAR 2010-2019-cü illərdə *aktivlərini* 15,7 milyard AZN-dən 63,4 milyard AZN-ə çatdırmaqla 4 qat artıma nail olub. Ümumi kapitalın, o cümlədən nizamnamə kapitalının artımı aktivləri artırsa da, əsas artım öhdəliklər hesabına baş verib. (Qrafik 3)

Son 10 ildə şirkətin *ümumi kapitalı* 8,2 milyard AZN-dən 24,3 milyard AZN-ə yüksəlib. Bu artıma rəğmən ümumi kapitalın aktivlərdə payı 51,2%-dən 37,2%-ə düşüb. Şirkətin cəld etdiyi vəsaitlərin (ticarət və sair kreditör borcları, qısamüddətli və uzunmüddətli borc öhdəlikləri və s.) payı uyğun olaraq artıb. Hesabat dövründə *nizamnamə kapitalı* 632,7 milyon AZN-dən 4,3 milyard AZN-ə qədər artıb. Nizamnamə kapitalının artım əsasən dövlət büdcəsində ayrılan vəsaitlər hesabına baş verib. (Qrafik 3)

Qrafik 3. Maliyyə göstəriciləri (2008-2017), milyon AZN

Mənbə: SOCAR-ın maliyyə hesabatları

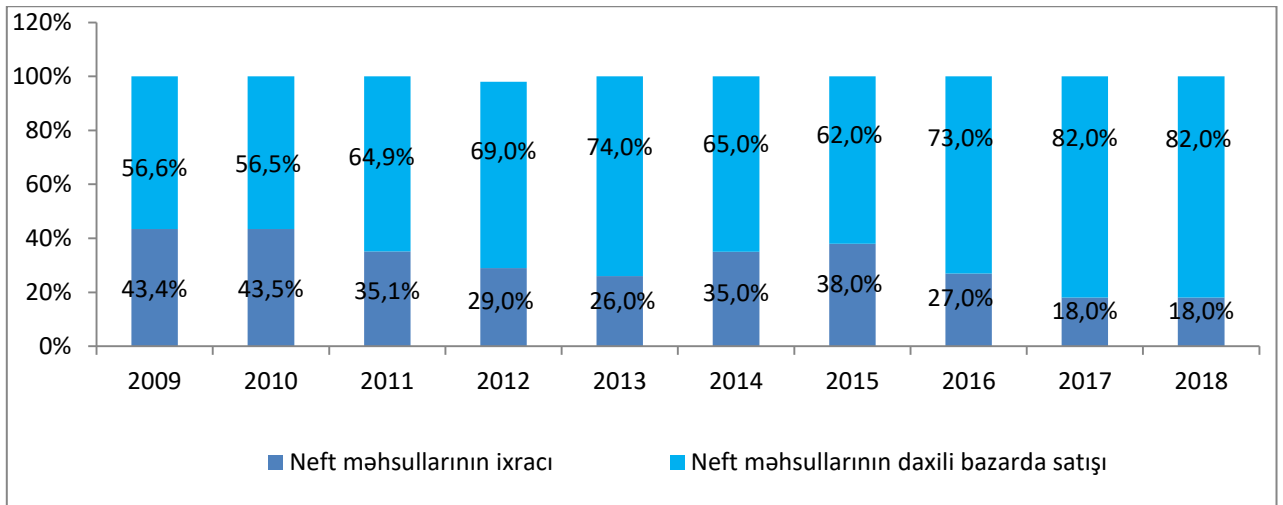
SOCAR-ın bölüşdürülməmiş mənfəətinin həcmi il üzrə 6-8 milyard manat arasında dəyişib. 2010-cü ildə şirkətin öz kapitalının 82,7%-ni bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına formalaşmışdısa, 2019-cü ilin sonuna bu rəqəm azalaraq 31,1%-ə düşüb. Nizamnamə kapitalın payı isə 7,8%-dən 17,8%-ə yüksəlib. (Qrafik 3)

Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində SOCAR-da neft emalının dərinliyi 2001-ci ildə 53,3% olduğu halda 2016-cı ildə 89,5%-ə yüksəlib. Ancaq 2014-cü ildən (93,4%) bəri azalma tendensiyası göstərir.

SOCAR-ın son 10 ildə istehsalı etdiyi neft emalı məhsulları daha çox daha çox daxili bazara hədəflənib. 2009-cü ildə neft məhsullarının 56,6%-ni ixrac etdiyi halda 2018-cü ildə ixracın payı 18%-i düşüb. Şirkətin 2013-cü ildə daxili bazarda satışı ən yüksək

⁵ SOCAR-ın 2016-cı il üzrə illik hesabatı

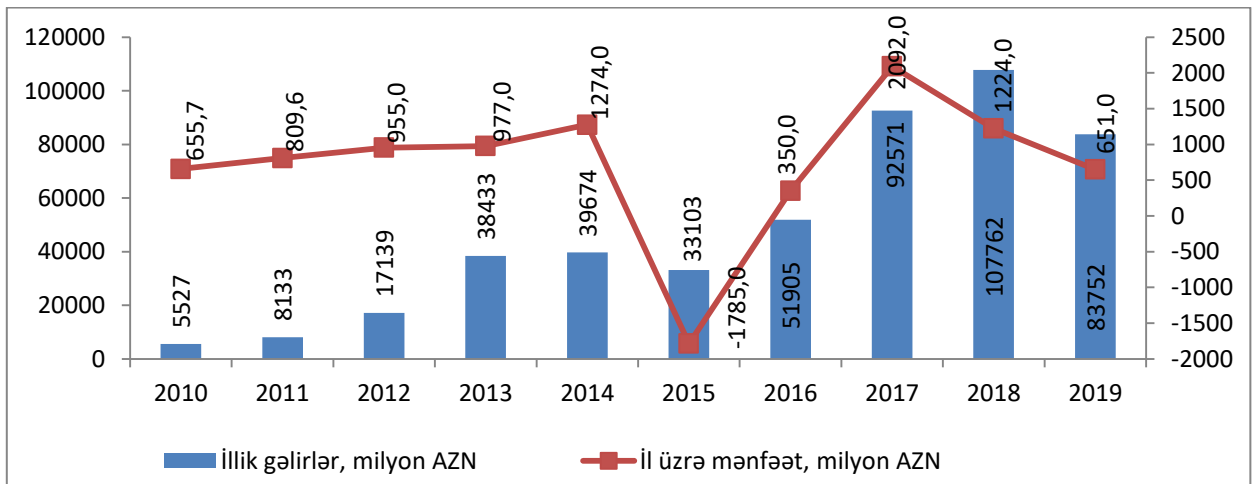
həddə - 74% olub. İxrac olunan neft məhsullarının təxminən 60-70%-ni dizel yanacağı və neft koksu təşkil edir. (Qrafik 4)

Qrafik 4. Neft və neft-kimyə məhsullarının ixrac dinamikası (2009-2018)

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

SOCAR-ın ümumi gəlirləri 2010-cu ildə cəmi 5,5 milyard AZN olduğu halda 2019-cü ilin sonuna 83,8 milyard AZN-ə yüksəlib. Gəlirlərin əsas hissəsini xam neft satışından əldə olunan gəlirlər təşkil edir. Dünya bazarlarına xam neftin qiymətindən asılı olaraq şirkətin illik gəlirləri dəyişir. Son 10 ildə xam neft hasilatının azalmasına rəğmən onun cəmi gəlirlərdə payı 2010-cu ildəki 21%-dən 2019-cü ildəki 61%-ə yüksəlib. Bu müddətdə xam neft satışından illik gəlir 1,8 milyard AZN-dən 51,1 milyard AZN-ə çatıb. Bu müddətdə təbii qazın satışından əldə etdiyi illik gəliri 2010-cu illə (766,7 milyon AZN) müqayisədə artaraq 4,1 milyard AZN təşkil edib⁶.

Qrafik 5. Gəlir və mənfəətin dinamikası, 2009-2019

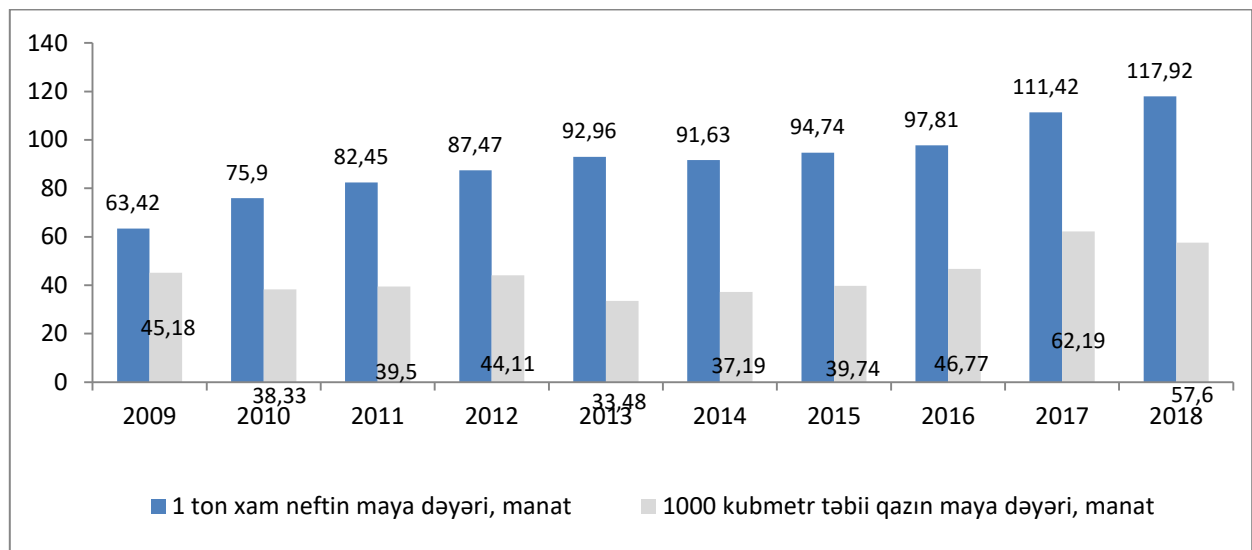
Mənbə: SOCAR-ın maliyyə hesabatları

⁶ SOCAR-ın 2010 və 2019-cü il üzrə maliyyə hesabatları

Şirkət illik mənfəətini ilbəil artırmağa müvəffəq olub. 2010-cu ildə 655,7 milyon manatlıq illik mənfəəti 2017-ci ildə 2 milyard manat səviyyəsinə qaldırsa da 2019-cu ildə yenidən 651 milyon manata düşüb. 2015-ci ildə 1,8 milyard manatlıq zərər edib ki, bunun da səbəbi dünya bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşması və bu ucuzlaşma fonunda milli valyutanın devalvasiyaya uğramasıdır.

SOCAR-ın illik gəlirinin artmasının əsas səbəbi *satış və paylaşdırma* üzrə fəaliyyətini genişləndirməsidir. Şirkət son illər xaricdə (İsveçrə, Gürcüstan, Rumıniya, BƏƏ) və daxildə neft məhsullarının satışı və paylaşdırılması ilə aktiv məşğul olur. Gəlirlərin tərkibində böyük paya malik bu mənbə üzrə gəlirlər 2015-2017-ci illərdə 3 dəfəyədək artıb. Şirkət gəlirlərin əsas hissəsini İsveçrədəki fəaliyyət nəticəsində əldə edib. Şirkətin İsveçrədə yaratdığı SOCAR Trading və SOCAR Energy Switzerland şirkələri vasitəsilə 2019-cu ildə 63,7 milyard manat gəliri olub ki, bu da həmin il üzrə konsolidəedilmiş gəlirlərin 76%-ni təşkil edib. Ümumi gəlirlərin 6,2 milyard manatı və ya 7,3%-i Azərbaycanda formalaşib.

SOCAR-ın illik hesabatları göstərir ki, şirkət tərəfindən 2009-2018-ci illərdə istehsal olunan xam neftin maya dəyəri 85,9%, təbii qazın maya dəyəri isə 27,5% bahalaşib. 2009-cu il 1 ton xam neftin maya dəyəri 63,4 manat olduğu halda 2018-ci ilin sonuna 117,9 manata qədər artıb. Bu müddətdə təbii qazın 1000 kubmetrinin maya dəyəri 45,2 manatdan 57,6 manata yüksəlib. (Qrafik 6)

Qrafik 6. İstehsal olunan xam neft və təbii qazın maya dəyərinin dinamikası, 2010-2019

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

Şirkət son 10 ildə 10-dan artıq ölkədə fəaliyyət göstərən nümayəndəlikləri, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna və başqa ölkələrdəki birmə müəssisələri vasitəsi ilə dünya enerji bazarına daxil ola bilib. SOCAR 2006-cı ildən *Gürcüstan* bazarına daxil olub. 2006-cı ildən Energy Georgia törəmə müəssisəsi vasitəsilə neft, 2008-ci ildən SOCAR Georgia Gaz törəmə şirkəti vasitəsilə qaz satışına başlayıb. 2008-ci ildən Türkiyə bazarına daxil olaraq "SOCAR –Turcas-İnjaz" aliyansı tərkibində Türkiyənin ən iri neft-kimya

müəssisəsi olan “Petkim” şirkətinin nəzarət səhm sahib olmuş və şirkəti idarəçiliyə götürüb. “Petkim”in məhsulları Türkiyə bazarının 25-27 faizini təmin edir. Bu göstəricinin 40%-a çatdırılması nəzərdə tutulub. SOCAR-ın hədəflərindən biri “Petkim”i iri logistika mərkəzinə, Türkiyənin ən böyük, Avropanın isə aparıcı istehsal komplekslərindən birinə çevirməkdir. 2011-ci ildə Türkiyədə inşasına başlanan və 6,3 mlrd. dollarlıq investisiya ilə qurulan STAR neft emalı zavodu 2019-cü ildən fəaliyyətə başlayıb.

SOCAR daxili bazarda neft məhsullarının emalını artırmaq siyasətini yeridib. 2012-ci ildə SOCAR *Sumqayıtda azot gübrəsi* – karbamid istehsalı zavodunun inşasına başlayıb. Zavod inşası “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”na əsasən həyata keçirilir. 2014-cü ildə “SOCAR Polymer” MMC ilə İtaliyanın “Maire Tecnimont S.p.A.” Mühəndislik Şirkətlər Qrupu arasında Sumqayıt Kimya Texnoparkı layihəsi çərçivəsində Polipropilen zavodunun inşası üzrə əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb.

Ölkənin ən böyük şirkəti olan SOCAR-ın sosial yükünü çox olmasına rəğmən şirkət xərclərin optimallaşdırılması tədbirləri çərçivəsində *işçi heyətinin sayının azaldılması siyasəti* yürüdüb. 2008-ci ildə Şirkətdə və ona məxsus törəmə müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı 64794 nəfər olduğu halda 2018-ci ildə onların sayı 21% azalaraq 51125 nəfərə düşüb. Hər işçiyə düşən illik gəlir orta hesabla 2010-cu ildə 85,3 min AZN olduğu halda 2019-cu ildə bu rəqəm 1,6 milyon AZN-ə yüksəlib.

ŞİRKƏTİN HÜQUQİ STATUSU VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

SOCAR dövlət şirkətidir və 100% iştirak payı Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. Şirkətin təşkilati hüquqi forması xüsusi formadır və dövlət müəssisəsi kimi qeydiyyatdan keçib. Tam dövlət mülkiyyətində olan müəssisə kimi, SOCAR daim dövlətin dəstəyini alır. Hökumət tarixən SOCAR-a maliyyə və strateji dəstək göstərir, SOCAR-ın əməliyyatlarını, ehtiyatlarını, istehsal səviyyəsini, daşınma və emalı şəbəkələrinin genişləndirilməsində yardımçı rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “*Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında*” 24 yanvar 2003-cü il tarixli, 844 sayılı Fərmanı ilə SOCAR-ın qüvvədə olan qanunvericiliyə əsaslanan yeni idarəetmə strukturu, o cümlədən yeni Nizamnaməsi təsdiq edilib. Nizamnaməyə görə, SOCAR-ın strukturuna Rəhbərlik, Şirkətin Şurası, 5 Komitə daxildir. Şirkətin rəhbərliyi kateqoriyasına şirkətin prezidenti, *birinci vitse-prezidenti* və 11 vitse-prezident də olmaqla 13 nəfər daxildir.

Vitse-prezidentlər aşağıdakı sahələr üzrə müəyyənləşdirilib: *geologiya və geofizika məsələləri üzrə; yataqların işlənməsi üzrə; iqtisadi məsələlər üzrə; emal üzrə; sərmayələr və marketinq üzrə; sosial məsələlər üzrə; ekologiya üzrə, kadr, rejim və informasiya texnologiyaları üzrə; strateji inkişaf üzrə, neftin, qazın nəqli və qaz təsərrüfatı məsələləri üzrə; vitse-prezident*

Nizamnamənin 5.3-cü bəndinə əsasən, Şirkətin rəhbərliyinə daxil olan prezident, *birinci vitse-prezidentlər və bütün vitse-prezidentlər – dövlət və hökumət başçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti* tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad edilir. Şirkətin rəhbərliyi kateqoriyasına daxil olan 13 şəxsdən 11-i hakim siyasi partiyaya olan Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvüdür.

Nizamnamədə rəhbər vəzifədə çalışan şəxslərin bilik və bacarıqlarına, o cümlədən yaş həddinə və iş təcrübəsinə dair hər hansı meyarlar nəzərdə tutulmayıb. Eyni zamanda rəhbər vəzifələrdə çalışanlar üçün zaman limitində yoxdur.

SOCAR-ın hesabatlarında vurğulanır⁷ ki, şirkət Korporativ idarəetmə prinsiplərinə əsasən, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi tətbiq edir və bu sistem Şirkətin Şurası, rəhbərlik və komitələrdən ibarətdir. Ancaq araşdırmamız göstərir ki, SOCAR-ın idarəçiliyi korporativ idarəetmə standartlarına uyğun gəlmir. Şirkətin təşkilati-hüquqi forması da tam aydın deyil. Halbuki bütün bu məsələlər beynəlxalq standartlarda, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Ölkələrinin 2015-ci ildə qəbul etdikləri “Dövlət mülkiyyətində olan şirkətlərdə korporativ idarəetmə barədə Bələdçidə də⁸ əksini tapıb.

SOCAR-ın kommərsiya qurumu olaraq təşkilati-hüquqi forması qüvvədə olan Mülki Məcəllənin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Məcəllənin 64-cü maddəsinə görə, kommərsiya təşkilatı qismində *təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri* nəzərdə tutur. Belə qurumlar onları yaradan təsisçilərinin (iştirakçılarının) paylarına bölünmüş nizamnamə (şərikli) kapitalı olan kommərsiya təşkilatları hesab olunurlar. Məcəlləyə görə, *təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri* yaradılarkən cəmiyyətin firma adında cəmiyyətin adı ilə yanaşı “*məhdud məsuliyyətli cəmiyyət*”, “*səhmdar cəmiyyəti*” sözləri göstərilməlidir.

SOCAR-ın firma adında onun təşkilati-hüquqi statusu “dövlət şirkəti” şəklində göstərilib. Şirkətin dövlət qeydiyyatı 1992-ci ildə o vaxt qüvvədə olan qanunvericilik əsasında həyata keçirilib. Hazırda qüvvədə olan Mülki Məcəllə isə 2000-ci ildə qəbul edilib. Təəssüf ki, şirkətin Nizamnaməsi 2003-cü ildə yenilənsə də bu amil nəzərə alınmayıb. Şirkətin isə hansı kateqoriyaya - təsərrüfat cəmiyyəti, yoxsa ortaqlıq aid edilməsi aydın deyil. Ən azı qanunvericilik firma adında hansı kateqoriyaya aid olduğunu yazmağı tələb edir.

Digər problem SOCAR-da korporativ idarəetmə standartlarının tətbiq edilməməsidir. Şirkətin Bakı Fond Birjasında emitent olaraq yerləşdirdiyi prospekt⁹ qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında xüsusi olaraq korporativ idarəetmə standartları mövcud olmadığından şirkətlərin idarəetmə forması ümumi olaraq Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilir və SOCAR-ın hazırkı korporativ idarəetmə orqanlarının Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun yaradılması iddia edilir. Şirkətin əksər hesabatlarında korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi dəfələrlə

⁷ <http://www.socar.az/socar/assets/documents/az/socar-annual-reports/davamli-inkisaf2014.pdf>

⁸ OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises, 2015 Edition https://www.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-guidelines-on-corporate-governance-of-state-owned-enterprises-2015-edition_9789264263680-ru

⁹ http://bfb.az/teqdimat/?s_issuer=5083

vurğulanır. Ancaq araşdırmalarımız göstərir ki, idarəetmə prinsipləri nəinki korporativ idarəetmə standartlarına, hətta şirkətin istinad etdiyi Məcəllənin tələbləri ilə tam uyğunluq təşkil etmir. Məcəllədə korporativ idarəetmənin vacib elementləri əksini tapsa da SOCAR-ın idarəetmə strukturunda buna rast gəlmək olmur.

SOCAR-ın idarəetmə strukturunu analiz edək. Qeyd etdiyimiz kimi, Nizamnaməyə görə, SOCAR-ın strukturuna rəhbərlik, Şirkətin Şurası, 5 Komitə, Baş ofis, filiallar, nümayəndəliklər və hüquqi şəxs statusuna malik olmayan təşkilatlar (İdarələr), ortaqlar, Neft Şirkətləri və Şirkət tərəfindən yaradılan təsisatlar daxildir.

Şirkətin prezidenti şirkətin fəaliyyətinə rəhbərliklə yanaşı Şirkətin Baş ofisinin strukturunu və ştat cədvəlini təsdiq edir, aparatın struktur bölmələrinin əsasnamələrini təsdiq edir, aparatın işçilərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, onlar barəsində həvəsləndirmə və tənbeh tədbirləri tətbiq edir. Eyni zamanda şirkətin strukturuna daxil olan qurumların rəhbərlərini, onların müavinlərini və baş mühasiblərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, həmin qurumların Nizamnamələrini və Əsasnamələrini təsdiq edir, işəgötürən funksiyalarını həyata keçirən *Kadrların İdarə Edilməsi Komitəsinin* tərkibini, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Nizamnamənin 5.7-ci bəndinə əsasən, *Şirkətin Şurası (ŞŞ)* kollegial idarəetmə orqanıdır. ŞŞ-nin tərkibinə şirkətin prezidenti, vitse-prezidentləri və prezident tərəfindən müəyyən olunan digər vəzifəli şəxslər daxildir. ŞŞ-nin iclaslarına şirkətin prezidenti sədrlik edir. ŞŞ-nin iclası ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilir və növbədənənar iclas ancaq şirkətin prezidenti tərəfindən çağırılır. Qərarlar açıq səsvermə yolu ilə adi səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Səslər bərabər bölündükdə Şuranın sədrinin və ya onu əvəz edən Şuranın digər üzvünün səsi həlledici olur. ŞŞ haqqında Əsasnamə SOCAR prezidenti tərəfindən təsdiq edilir.

Bundan başqa SOCAR-ın nəzdində 5 komitə - *Audit, Risklərin idarə edilməsi, Satınalmalar, Kadrların idarə edilməsi, İnformasiya təhlükəsizliyi komitələri* fəaliyyət göstərir.

Gözləmək olardı ki, 2003-cü ildə qəbul edilmiş struktur və Nizamnamə illər keçdikcə təkmilləşdiriləcək və beynəlxalq korporativ idarəetmə sistemində uyğunlaşdırılacaq. Ancaq təəssüf ki, şirkətin idarəçiliyi həm korporativ idarəetmə standartlarına, həm də milli qanunvericiliyin tələblərinə tam cavab vermir.

Mülki Məcəlləyə görə, təsərrüfat cəmiyyətlərində ali idarəetmə orqanı onların *İştirakçılarının (səhmdarlarının) ümumi yığıncağı* hesab olunur. *Ümumi yığıncaq* Cəmiyyətin 3 ildən artıq olmayan müddətə *direktorlar şurasını (və ya müşahidə şurasını)* və (və ya) *təftiş komissiyasını (müfəttiş)* yaradır. Cəmiyyətin *direktorlar şurası (müşahidə şurası)* öz səlahiyyətləri hüduddlarında ümumi rəhbərliyi və cəmiyyətin fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bundan başqa Cəmiyyətin *kollegial* (idarə heyəti, müdiriyyət) və ya *təkbəşçi* (direktor, baş direktor) *icra orqanı* yaradıla bilər. *İcra orqanı* cəmiyyətin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir, *direktorlar şurasına (müşahidə şurasına)* və səhmdarların *ümumi yığıncağına* hesabat verir. *İcra orqanı müşahidə şurası*

və ya Nizamnamədə bu səlahiyyət müşahidə şurasına verilməyibsə, *ümumi yığıncaq* tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Hazırda SOCAR-ın idarəetməsində *ümumi yığıncaq* və onun seçdiyi *müşahidə şurası* mövcud deyil. Yeganə olaraq *idarə heyəti* funksiyasını yerinə yetirən Şirkət Şurası mövcuddur. Faktiki olaraq ümumi yığıncaq və müşahidə şurası funksiyalarını ölkə prezidenti icra edir. Şirkətdə qarşılıqlı nəzarət mexanizmləri mövcud deyil, nəzarət ancaq birtərəfli - şirkətin prezidenti tərəfindən sərəncamında olan strukturlara nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda uzun müddət ancaq 2 sənəd - bank və təsərrüfat cəmiyyətlərinə münasibətdə korporativ idarəetmə standartları qəbul olunub. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının 27 iyun 2019-cu il tarixli, 1951100027 sayılı Qərarı ilə *"Banklarda korporativ idarəetmə standartları"* təsdiq edilib¹⁰. Bu standartlar Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin *"Korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə prinsiplər"*inə uyğun olaraq beynəlxalq korporativ idarəetmə təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanıb. Digər sənəd isə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (indiki İqtisadiyyat Nazirliyi) tərəfindən 2011-ci ildə qəbul edilmiş *"Azərbaycan korporativ idarəetmə standartları"*dir¹¹. Nazirlər Kabinetinin 4 iyun 2019-cu il tarixli, 257 sayılı Qərarı ilə *"Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə Qaydaları və Standartları"*¹² təsdiq edilib. Qərarla qeyd edilir ki, bu Qaydalar və Standartlar İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən təsdiq edilmiş *"Dövlətə məxsus müəssisələrin korporativ idarəetmə təcrübələrinə dair Qaydalar"* və milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanıb.

SOCAR-ın təşkilati-hüquqi forması səhmdar cəmiyyəti olmadığından bu Qaydalar və Standartlar təsir dairəsi düşməsi mümkün deyil. Çünki bu Qaydalar və Standartlar ancaq səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətləri üçün nəzərdə tutulub.

SOCAR-da audit fəaliyyəti Şirkətin Prezidenti yanında yaradılmış Audit Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. SOCAR-ın Audit Komitəsi daxili audit siyasətini və strategiyasını müəyyən edir və həyata keçirilməsini təmin edir. Audit Komitəsinin 3 üzvü var. Bunlar SOCAR-ın vitse-prezidentləri və hüquq idarəsinin rəhbəridir. Komitəyə Şirkətin Şurasında təmsil olunan vitse-prezident rəhbərlik edir. Halbuki Mülki Məcəllənin 107-ci maddəsinə görə, Audit komitəsi cəmiyyətin direktorlar şurası (müşahidə şurası) tərəfindən yaradılır və ona tabedir.

Göründüyü kimi korporativ standartlarda daxili audit bölmələri icraçı orqana (idarə heyəti) deyil, nəzarət edən quruma *direktorlar şurasına (müşahidə şurasına)* tabedir. Bu tabeçilikdə məqsəd icra prosesinə nəzarət etmək, şəffaflığı təmin etməkdir. SOCAR-ın nümunəsində isə icraçı qurumun rəhbəri həm daxili nəzarət bölməsini yaradır, həm də ona nəzarət edir. İcra qurumunun fəaliyyətinə isə daxili nəzarət yoxdur.

¹⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/43056>

¹¹ <http://economy.gov.az/article/korporativ-idar%C9%99etm%C9%99/21348>

¹² <http://www.e-qanun.az/framework/42596>

Şirkətlərin şəffaf və peşəkar idarə edilməsində korrupsiyaya qarşı mübarizənin tərkib hissəsi kimi işçilərin, xüsusəndə rəhbər işçilərin maraqlarının toqquşması daim diqqət mərkəzində olur və şirkətlər bunun qarşısını almaq üçün müvafiq qaydalar qəbul edirlər.

SOCAR-IN DÖVLƏTLƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Dövlət tərəfindən SOCAR-a maliyyə vəsaitlərinin ayrılması daha çox nizamnamə kapitalı və ya kredit ayırmaları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı Borcverən qismində çıxış edərək, borcalan Azərbaycan bankları və təkrar borcalan qismində SOCAR-a dövlət zəmanəti ilə kredit vəsaiti ayırır. Zəman kimi Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından çıxış edən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, SOCAR və Azərbaycan bankları arasında dövlət zəmanətinin verilməsi barədə saziş imzalanır.

SOCAR-la dövlət arasında maliyyə axınlarını aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

Dövlətdən SOCAR-a maliyyə köçürmələri:

Kapitalın artımına dəstək. SOCAR-ın nizamnamə kapitalı 2011-2019-cü illərdə 4 dəfəyədək artaraq 1,059 milyard manatdan 4,323 milyard manata qədər yüksəlib. Artımın əsas mənbəyini dövlət büdcəsində şirkətə edilən yardımlar təşkil edib. Bu yardımların məqsədi Azəriqaz İB-nin nizamnamə kapitalının artırılması, Karbamid zavodunun yaradılması, bəzi neft yataqları (Ümid, Qarabağ və Babək yataqları) üzrə həyata keçirilən qazma işlərinin aparılmasına dövlət dəstəyini təmin etmək olub.

İnvestisiya. SOCAR-ın iştirak etdiyi layihələr tam və ya qismən dövlət büdcəsi və ya Dövlət Neft Fondundan ayrılan investisiyayönümlü vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 25 fevral tarixli 287 sayılı Sərəncamı ilə “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismarının ikinci mərhələsi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişlənməsi, Trans-Anadolu Boru Kəməri və Trans-Adriatik Boru Kəməri layihələrinin idarə edilməsini təmin etmək məqsədilə SOCAR tərəfindən nizamnamə kapitalı 100 milyon USD məbləğində olan, səhmlərinin 51%-i dövlət mülkiyyətində, 49%-i SOCAR-a məxsus olan Cənub Qaz Dəhlizi QSC yaradılıb.¹³ 2017-ci ildə “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsində SOCAR vasitəsilə Azərbaycan tərəfinin iştirak payının maliyyələşdirilməsinə 142,8 milyon manat vəsait sərf edilmişdir.¹⁴ 2014-2016-cı illər ərzində Dövlət Neft Fondu tərəfindən CQD ASC-nin nizamnamə kapitalının artırılması üçün ümumilikdə 1232,1 milyon ABŞ dolları (1530,3 milyon AZN) vəsait İqtisadiyyat Nazirliyinə köçürülüb.¹⁵

Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2013-cü il tarixli, 398s sayılı Sərəncamı ilə 2014-cü ilin dövlət investisiya xərclərindən “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009–2013-cü

¹³ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı, 2017

¹⁴ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı, 2018

¹⁵ “Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ. Səh. 212. http://sai.gov.az/upload/files/REY_ICRA2017_final.pdf

illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulmuş qazlaşdırma tədbirləri üçün SOCAR-a 60 milyon manat vəsait ayrılıb.

2019-cu ildə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərindən SOCAR tabeliyində olan H.Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun yenidən qurulması və Ümid, Qarabağ və Babək yataqlarının işlənilməsi və s. istiqamətlərdə infrastruktur və sosial layihələrin maliyyə təminatı üçün müvafiq məbləğdə vəsait ayrılması planlaşdırılıb¹⁶.

Kreditləşmə. Dövlət İnvestisiya Proqramının icrası çərçivəsində dövlət zəmanəti əsasında 2015-ci ildə Mərkəzi Bankı tərəfindən bir sıra layihələrin həyata keçirilməsi üçün 16 sifarişçi təşkilata 3141,5 milyon manat məbləğində kredit xətti açılıb. Bu vəsaitin 60,2%-i və ya 1891,5 milyon manatı SOCAR-ın payına düşüb¹⁷.

Hesablama Palatasının 2020-ci il dövlət büdcəsi layihəsi barədə Rəyində¹⁸ qeyd edilir ki, 2018-ci ilin dövlət büdcəsini icrasında qalmış vahid xəzinə hesabının qalığının 9,4 milyon manatı Maliyyə Nazirliyi vasitəsilə 2019-cu ildə büdcə ssudası kimi il ərzində qaytarmaq şərti ilə SOCAR-ın Neft Emalı zavoduna verilib.

2018-ci ilin martında SOCAR Maliyyə Nazirliyindən 102 milyon AZN (60 milyon ABŞ dolları) dəyərində qısamüddətli, 98 milyon AZN məbləğlərində uzunmüddətli borc götürüb.¹⁹

Vergi güzəştləri. **Nazirlər Kabinetinin 2 dekabr 2013-cü il tarixli, 333 sayılı “Neft məhsullarının qüvvədə olan aksiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi barədə” Qərarı²⁰ ilə neft məhsullarının, o cümlədən benzinin və dizelin qüvvədə olan aksiz dərəcələri artırılıb. Qərara görə, Aİ-95 markalı benzinin aksiz dərəcəsi 101%-dən 159%-ə, Aİ-92 (92%) və Aİ-80 (93%) markalı benzinlərin hər ikisi üçün aksiz dərəcəsi 134%-ə qaldırılıb. Dizeldə artım 24%-dən 57%-ə çatdırıldı. Bu artımın davamı olaraq Tarif Şurasının Qərarı ilə həmin ilin dekabrın 3-dən etibarən ölkə ərazisində satılan yanacağı (benzin, dizel) qiyməti artırılıb. Nazirlər Kabineti 6 fevral 2014-cü il, 35 sayılı “Neft məhsullarının qüvvədə olan aksiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi barədə” Qərarı²¹ ilə bu qərara 333 sayılı Qərara növbəti dəyişiklik edildi. Dəyişiklik əsasında Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və satılan 23 növ neft məhsullarının 11-də tətbiq edilən aksiz vergisinin dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Məsələn, dəyişikliyə görə, Aİ-95 markalı benzinə tətbiq edilən aksiz vergisi 159%-dən 64%-ə, Aİ-92 benzinində 134%-dən 65%-ə, Aİ-80-də 134%-dən 66%-ə endirilib. Dizel yanacağı üçün isə bu göstərici 57%-dən 18%-ə endirilib. Bu azalma nəticəsində aksiz vergi üzrə dərəcələri 2 dekabr 2013-cü il tarixdəki artımdan əvvəlki həddindən də aşağı oldu. Yanacağın bahalaşmasına səbəb**

¹⁶ Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin Zərfi, Bakı 2018

¹⁷ “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, Bakı, 2017, səhifə 92.

<http://sai.gov.az/upload/files/HP%202016%20fealiyyet.pdf>

¹⁸ “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi” <http://sai.gov.az/1/rey/71/>

¹⁹ SOCAR, “Maliyyə hesabatı 2017-ci il”, Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsası və mühüm mühasibat uçotu prinsipləri, səhifə 95

²⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/28124>

²¹ <http://www.e-qanun.az/framework/28122>

olan vergi dərəcələri endirildikdən sonra yanacağın qiymətində dəyişiklik, yəni ucuzlaşma baş vermədi. Hökumətin qərarı ilə SOCAR-ın emal etdiyi müxtəlif növ yanacağın satışından hər ton üçün əlavə olaraq 30-60 faiz intervalında qazanc əldə etməyə başladı.

SOCAR-ın əldə etdiyi digər vergi güzəşti ƏDV ilə bağlıdır. AÇG, Şah Dəniz və Abşeron HPBS-lərin müddəalarına uyğun olaraq Azərbaycan (AÇG) Limited (AzAÇG), Azərbaycan (Şah Dəniz) Limited (AzŞD) və SOCAR Abşeron MMC vergi orqanlarının verdiyi və müvafiq olaraq 19 sentyabr 2019-cu il, 3 iyun 2026-cı il və 22 may 2034-cü il tarixlərində qüvvədə olan ƏDV şəhadətnamələrinə uyğun olaraq müvafiq HPBS əsasında Azərbaycan Respublikasında podratçı tərəfə sıfır faiz ƏDV tətbiq edilir²².

Büdcə yardımları. Milli Məclisin 30 iyun 2017-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən istehsal olunan təbii qazın daxili bazarda maya dəyərindən aşağı qiymətə satışına görə yaranmış zərərin örtülməsi üçün ("Sosial təminat" köməkçi bölməsi üzrə nəzərdə tutulmuş vəsaitdən) dövlət büdcəsindən 2017-ci ildə 250 milyon manat məbləğində vəsait ayrılıb²³.

2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya "Azərenerji" ASC-nin xarici kreditlər üzrə borc öhdəliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırması nəticəsində dövlət şirkətinin bir sıra öhdəliklərinin icrasında, o cümlədən yanacağa görə Dövlət Neft Şirkətinə ödənişlərin aparılmasında çətinliklər yaranıb. "Azərenerji" ASC və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti arasında qarşılıqlı ödəmələr probleminin tənzimlənməsi məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncamına uyğun olaraq 2015-ci ilin 1 oktyabr tarixinə "Azərenerji" ASC-nin SOCAR-a yanacağa görə yaranmış borclarının ödənilməsi məqsədi ilə "Azərenerji" ASC-yə uzunmüddətli, aşağı faizli borcun verilməsi təmin edilib.

SOCAR-DAN DÖVLƏTƏ AYIRMALAR

Büdcə ödənişləri. Xam neftin satışından əldə olunan gəlirlər, xam neftin beynəlxalq bazar qiyməti ilə dövlət tərəfindən tənzimlənən daxili qiyməti arasındakı qiymət marjası üzrə Azərbaycan Respublikasında müvafiq vergi çıxılmaqla göstərilir. Bazar qiyməti ilə dövlət tərəfindən tənzimlənən daxili qiymət arasındakı fərqə 30 faiz dərəcəsində vergi tətbiq edilir və vergi məbləği Dövlət Büdcəsinə köçürülür.

2019-cü ilin dövlət büdcəsində SOCAR üzrə büdcə daxilolmaları 1448,6 milyon manat olub. Bunlar "Azəriqaz" və "Azərkimya" dövlət müəssisələri ilə birlikdə Dövlət Neft Şirkətinin xətti ilə konsolidə edilmiş vergilər və digər ödənişlərdir (fiziki şəxslərin gəlir vergisi istisnadır). Ötən il dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 5,8%-i, dövlət büdcəsinin neft sahələrindən gəlirlərinin (13604,6 milyon AZN) 10,4%-i, neft sektorundan yığılan vergi daxilolmalarının (2240 milyon AZN) isə 62,9%-i SOCAR-ın

²² SOCAR, "Maliyyə hesabatı 2017-ci il", Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsası və mühüm mühasibat uçotu prinsipləri, səhifə 21

²³ "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, Bakı, 2019

payına düşüb. Dövlət mülkiyyətində olan vergi ödəyicilərinin büdcə ödənişlərində SOCARın payı son illər əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. 2019-cı ildə bu vergi ödəyicilərinin büdcə ödənişlərində SOCAR-ın payı 76,4%-ə yüksəlib²⁴.

İnvestisiya. Hökumətin xüsusi qərarlarına uyğun olaraq dövlət büdcəsinə, ayrı-ayrı dövlət agentliklərinə və hökumətin həyata keçirdiyi layihələrə, o cümlədən tikinti və təmir layihələrinə SOCAR tərəfindən pul şəklində qoyuluşlar və maliyyələşdirmələr (o cümlədən aktivlərin köçürülməsini) həyata keçirilir. Bu növ qoyuluşlar və maliyyələşdirmənin məbləğləri (*dövlət idarələrinin subpodratçularına ödənişlər formasında*) 2018-ci ildə 675 milyon AZN və 5 milyon AZN təşkil edib. Bu vəsaitlər əsasən Azərbaycan Respublikasında mövcud olan, həmçinin yeni istirahət, nəqliyyat, təhsil və tibb infrastrukturunun təmiri və yenidən qurulması üçün istifadə edilir. 2013-2018-ci illər ərzində SOCAR tərəfindən dövlət layihələrinə pul şəklində qoyuluşları və maliyyələşdirmələri 2570 milyon AZN olub.

SOCAR eyni zamanda nizamnamədə nəzərdə tutulmayan sosial xərcləri əsaslandırmaq üçün 10.08.2012-ci il tarixli, 108 nömrəli əmrə təsdiq edilmiş "Xeyriyyə, sosial və sponsor yardımına haqqında" SOCARSS-009.2012 standart sənədinə istinad edir. Şirkət 2013-2018-ci illər ərzində 72 milyon manatdan çox vəsaiti idman, təhsil, səhiyyə, maliyyə sektoruna yönəldib.

SOCAR-ın dövlətlə maliyyə münasibətlərini tənzimləyəcək dəqiq və aydın qaydalar sistemi mövcud deyil. Mövcud qaydalar isə ölkə iqtisadiyyatında xüsusi rola malik bir qurumla dövlət arasında xüsusi yanaşmanı özündə əks etdirmir və dövlətlə adi müəssisə ilə olan münasibətlərdən demək olar ki, fərqlənir. SOCAR ilə dövlət arasında maliyyə transferinə dair xüsusi münasibətləri əks etdirən yeganə sənəd Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2016-cı il tarixli, 534 sayılı "İri dövlət şirkətlərinin gəlirlər və xərclər smetaları haqqında" Qərarıdır²⁵. Bu qərar fiskal transfer qaydalarını yox, SOCAR-ın gəlirlər və xərclər smetalarının dövlətin iştirakı ilə tərtibi, təsdiqi və dövlətin nəzarət prosedurlarını tənzimləyir. Qərar ölkədə iri dövlət şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində fiskal dayanıqlılığın təmin olunması, gəlirlərin və xərclərin proqnozlaşdırılmasına və icrasına nəzarətin daha da gücləndirilməsi, habelə bu sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması məqsədi ilə qəbul edilib. Qərarla gəlirlər və xərclər smetaları hazırlanmalı, təsdiq edilməli və icrası üzrə monitorinq aparılmalı olan 14 iri dövlət şirkətinin Siyahısı təsdiq edilib və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti də həmin siyahıya daxildir.

Qaydaya əsasən, dövlət büdcəsinin dövlət əsaslı vəsait qoyuluşlarında (investisiya xərclərində) SOCAR üçün investisiya vəsaiti nəzərdə tutulduğu halda, həmin investisiya məbləğləri gəlirlər və xərclər smetasının "*Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti*" və "*İnvestisiya fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti*" bölmələrinin müvafiq bəndlərində əks etdirilərək Komissiya tərəfindən yenidən təsdiq edilir.

²⁴ "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin icrası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının R Ə Y İ http://sai.gov.az/upload/files/2019-REY_%C4%B0CRA.pdf

²⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/34668>

Hər fiskal il SOCAR-ın illik gəlirlər və xərclər smetası Energetika, Vergilər və Maliyyə Nazirlikləri tərəfindən razılaşdırıldıqdan sonra müvafiq qaydada Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunur və onun icrasının monitorinqi aidiyyəti orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bundan əlavə, muhasibat və statistika hesabatları, eləcə də vergi bəyennamələri Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun hazırlanaraq Vergilər, Maliyyə, Ekologiya və Təbii Sərvətlər, Energetika, İqtisadiyyat Nazirlikləri, Dövlət Statistika Komitəsi və digər qurumlara təqdim edilir. Şirkət tərəfindən Vergilər və Maliyyə Nazirliyi, digər səlahiyyətli dövlət qurumları tərəfindən aparılan yoxlamalara xüsusi şərait yaradılır. Butun bunlarla bərabər, Şirkətdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud qanunvericiliyin və bu sahədə qəbul olunmuş normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğun vaxtaşırı monitorinqi aparılır²⁶.

Digər sənəd Nazirlər Kabinetinin 26 noyabr 2018-ci il tarixli, 504 sayılı Qərarı ilə "Büdcə təşkilatlarının, dövlət adından yaradılan publik hüquqi şəxslərin, büdcədən kənar dövlət fondlarının, səhmlərinin (paylarının) 30 faizi və ya daha artıq hissəsi dövlətə məxsus olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin illik maliyyə fəaliyyəti haqqında məlumatlarının, o cümlədən dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid olan informasiyanın internet informasiya ehtiyatlarında açıqlanması Qaydası" təsdiq edilib. Bu Qaydaya əsasən, SOCAR dövlətə məxsus təsərrüfat cəmiyyəti olduğundan illik maliyyə fəaliyyətləri, o cümlədən dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid olan informasiyaları özlərinin internet informasiya ehtiyatlarında hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra, müvafiq olaraq sonrakı ilin aprel ayının 30-dan gec olmayaraq açıqlamaladırlar. Bu zaman internet informasiya ehtiyatlarında açıqlanan informasiyaya çıxış sərbəst və ödənişsiz olmalıdır. Açıqlanmış informasiyaya müraciət edilməsi zamanı istifadəçinin qeydiyyatdan keçməsi, istifadəçi barədə fərdi və digər məlumatların daxil edilməsi tələb edilmir. İnternet informasiya ehtiyatlarında açıqlanan informasiya standart proqram təminatları vasitəsilə oxuna bilən, həmçinin mətnin istənilən fraqmentinin köçürülməsinə və axtarışına imkan verən fayl formatında olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin təşkilinin, büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və onların icrasına nəzarətin təşkilati, habelə büdcələrarası münasibətlər 2002-ci ildə qəbul edilmiş "Büdcə sistemi haqqında" Qanunla tənzimlənir. Qanunda dövlət büdcəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrlə, həmçinin büdcədən kənar dövlət fondları arasında qarşılıqlı əlaqəni tənzimləsə də dövlət büdcəsi ilə dövlət şirkətləri arasında münasibətləri tənzimləmiş. Qanunda dövlət müəssisələri yeganə olaraq büdcənin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatların siyahısında qeyd edilir. Dövlət müəssisəsi anlayışı olaraq paylarının (səhmlərinin) 51 və daha artıq faizi birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyət, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, digər təşkilati formada fəaliyyət göstərən

²⁶ Davamlı İnkişaf üzrə İllik Hesabat. SOCAR, Bakı, 2018

hüquqi şəxslər və publik hüquqi şəxslər göstərilib. Qanunda dövlət büdcəsindən hüquqi şəxslərə (istər özəl, istərsə də dövlət mülkiyyətində olan) maliyyə yardımı formaları olan büdcə ssudaları, subsidiyalı qeyd edilsə də bunun verilməsi tənzimlənmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında” Qanunun²⁷ 5-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixracı zamanı məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixracla bağlı xərclər çıxılmaqla) ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən dövlət büdcəsinə 30 faiz həcmində yığım tutulur və bu yığımlar vergiödəyicisinin vergilər, faizlər, maliyyə sanksiyaları və inzibati cərimələr üzrə digər borclarının ödənilməsinə aid edilmir. Söhbət SOCAR-ın istehsal etdiyi və ixrac etdiyi neft və qaz məhsullarından tutulan yığımlardan gedir. Bu yığım barədə nə Vergi Məcəlləsində, nə də “Büdcə Sistemi haqqında” Qanunda rast gəlmək olur.

Vergi Məcəlləsində²⁸ dövlət şirkətlərinə münasibətdə fərqli vergi rejimi müəyyən edilməyib. Yeganə olaraq Həsilatın Pay Bölgüsü Sazişində (HPBS) iştirak edən və Ələt iqtisadi zonasında vergitutma və vergi nəzarəti, vergi azadolmaları və güzəştləri ilə bağlı məsələlər bu Məcəllə ilə tənzimlənmişdir. Məsələn, AÇG HPBS üzrə hasil edilmiş xam neftin və Şah Dəniz HPBS üzrə hasil edilmiş kondensatın satışından yaranan gəlirlərdən göstərilən aksiz və qiymət marjası üzrə vergilər tutulmur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2007-ci ildə qəbul etdiyi “Büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin edilməsi üzrə Məcəllənin²⁹ 1.1.4-cü bəndi dövlət qurumları ilə dövlət şirkətləri arasındakı münasibətlərə həsr olunub. Həmin bəndə əsasən dövlət qurumları ilə dövlət şirkətləri arasındakı münasibətlər dəqiq qaydalara əsaslanmalıdır. Məcəlləyə görə, “dövlət şirkətləri tam və ya qismən dövlət qurumlarına məxsus olduqlarından gəlirlərin necə köçürülməsi və ya dividendlərin necə ödənilməsinin dəqiq gözləntilərinin olması vacibdir. Dövlət şirkətlərinin illik hesabatına ümumi gəlirlər, bölüşdürülməmiş gəlirlər və ondan istifadənin digər istiqamətləri, o cümlədən büdcəyə köçürülmüş vəsaitlərin həcmi barədə məlumatlar daxil edilməlidir və bu məlumatlar həmçinin illik büdcə sənədlərində əksini tapmalıdır. Büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin edilməsi üçün dövlət şirkətinin bütün ödənişləri, o cümlədən vergi, royalti, dividendlər və ya gəlirlər şirkətin illik hesabatlarında və büdcə sənədlərində əksini tapmalıdır. Əgər dövlət qurumları dövlət şirkətinə transfertlər edirlərsə, bu illik büdcədə göstərilməlidir.

5. Şirkətin şəffaflığı və hesabatlılığı

Hüquqi şəxslərin Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçidilə əlaqədar Azərbaycan qanunvericiliyi maliyyə hesabatlarının xarici auditor tərəfindən aparılmasını və auditor hesabatının dərcinin icbariliyini nəzərdə tutan dəyişikliklər edib. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 12.3-cü

²⁷ <http://www.e-qanun.az/framework/41115>

²⁸ <http://www.e-qanun.az/code/12>

²⁹ <https://www.imf.org/external/np/fad/trans/rus/manualr.pdf>

maddəsinə əsasən, ictimai əhəmiyyətli qurumlardan və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını hazırlayan *kommersiya təşkilatlarından*, habelə bu Qanunun 12.2-ci maddəsində qeyd olunan *təşkilatlardan*³⁰ aşağıdakılar tələb olunur:

- *qurumun İnternet sahifəsi olduqda, həmin məlumatlardan sərbəst istifadə edilməsini təmin etmək şərtiylə, illik maliyyə hesabatının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının, auditor rəyi ilə birlikdə, həmin internet sahifəsində və ya mətbu orqanda dərc olunması;*
- *qurumun illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının nüsxəsinin auditor rəyi ilə birlikdə hər hansı şəxsə, onun müvafiqi əsasında pulsuz təqdim olunması.*

SOCAR-ın Nizamnaməsinə 2014-cü ildə edilmiş dəyişiklik nəticəsində hesabatın dərci məcburi öhdəlik kimi daxil edilib. Nizamnamənin 6.1-1-ci bəndinə əsasən, Şirkət birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını auditor rəyi ilə birlikdə hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra *növbəti il iyun ayının 30-dan gec olmayaraq* internet sahifəsində və dövrü mətbu nəşrdə dərc etdirir. Həmin bəndə görə, hesabat dövrü ərzində SOCAR və ya onun törəmə cəmiyyətləri dövlət zəmanəti ilə kredit aldıqda və ya dövlət borcununun xərclənməsi ilə bağlı layihələrdə iştirak etdikdə, həmçinin onlara büdcədən subsidiya, subvensiya, qrant və ya müəyyən səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı büdcə vəsaiti ayrıldıqda isə hesabatları eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 12.4-cü maddəsinə əsasən, mühasibat uçotu subyektinin nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuş idarəetmə orqanı bu subyektin maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına, təqdim və dərc olunmasına cavabdehdir.

SOCAR 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına keçib. 2009-cu ildən başlayaraq Şirkət hər il rəsmi internet saytında kənar audit şirkəti tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatları (*Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları*) yerləşdirir³¹.

Şirkət rəsmi internet saytında maliyyə hesabatı ilə yanaşı mütəmadi olaraq “İllik hesabat” (2004-2018-ci illər) və “Davamlı inkişaf üzrə hesabat” (2011-2018-ci illər) tərtib edərək yerləşdirir³². Bu hesabatlar həmçinin çap şəklində hazırlanır. Davamlı inkişaf üzrə hesabatı Şirkətin davamlı inkişafın bütün istiqamətləri üzrə fəaliyyəti haqqında məlumatları, həmçinin Şirkətin qarşısında duran vəzifələr və gələcək planlar haqqında informasiyalar əks olunur. İllik hesabat isə Şirkətin il ərzində fəaliyyəti (istehsal, emal və satış məlumatları, yeni yataqların kəşfi və işlənməsi, iştirak etdiyi layihələr və s.) barədə məlumatlar daxil edilir. Ekspertlər üçün anlaşılan

³⁰ Dövlət zəmanəti ilə kredit alan və ya dövlət borcununun xərclənməsi ilə bağlı layihələrdə iştirak edən, həmçinin büdcədən subsidiya, subvensiya, qrant və ya müəyyən səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı büdcə vəsaiti ayrılan kommersiya təşkilatları

³¹ <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports>

³² <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports>

olan maliyyə hesabatlarından fərqli olaraq illik və davamlı inkişaf üzrə hesabatlar populyar dildə hazırlanır və vətəndaşlar üçün nıdbətən çox anlaşıqlı dildə olur.

Qanunverici orqan olan Milli Məclis SOCAR-ın fəaliyyətini yoxlamaq və nəzarət etmək səlahiyyətinə malik deyil. SOCAR-ın asılı olduğu instansiya yeganə olaraq Azərbaycan Respublikası prezidentidir. Şirkət buna görə də fəaliyyəti barədə digər qurumlar, o cümlədən parlament qarşısında hesabat vermir. Qanunvericilik baxımından parlamentin müəyyən məlumat tələb etmək hüququ var. *“Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında”* Qanunun 11-ci maddəsinə görə, *deputatlar öz fəaliyyəti ilə əlaqədar zəruri materialları və sənədləri almaq üçün dövlət müəssisələrinə, idarələrinə, təşkilatlarına müraciət edə bilər.* Həmin orqanlar tələb olunan materialları və sənədləri dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərini gözləməklə 10 gün müddətində deputata təqdim etməlidirlər. Digər tərəfdən *Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin* 39-cü maddəsində göstərilir ki, *parlamentin yaratdığı Komitə qanun və qərar layihələrinin hazırlanması üçün zəruri olan sənədləri və materialları dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrindən tələb etmək, onların nümayəndələrini (ekspertlərini) komitənin iclaslarına dəvət etmək hüququ vardır.*

Milli Məclisin orqanı olan Hesablama Palatasının SOCAR-ı məhdud həddə yoxlamaq səlahiyyəti mövcuddur. *“Hesablama Palatası haqqında”* Qanunun 2.1-ci maddəsində Palatanın fəaliyyət dairəsi kimi eyni zamanda hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək daxil edilib. Ancaq bu vaxta qədər dövlətdən hər il kifayət qədər vəsait alan SOCAR-ın fəaliyyətinin yoxlanılması ilə bağlı məlumat yoxdur.

Şirkətin saytında 2009-cu ildən sonra maliyyə hesabatları yerləşdirilib. İndiyədək saytda yerləşdirilmiş və audit yoxlamasından keçmiş illər 2009-2019-ci illəri əhatə edib. Bu müddətdə yalnız bir şirkət – *Ernst and Young Holding* şirkəti tərəfindən audit aparılıb. Mərkəzi Londondan yerləşən EY dünyanın 150-dən çox ölkəsində işləyir. Məlumat üçün deyək ki, Dövlət Neft Fondu fəaliyyət göstərdiyi 2002-2015-ci illərdə indiyədək 3 audit şirkəti ilə işləyib. Bunlar *Ernst and Young Holding* (2002-2006, 2010-2012), *Deloitte and Touche* (2007 - 2009) və *PwC* (2013-2019) şirkətləridir.

Ümumiyyətlə bir audit şirkəti ilə uzunmüddətli iş təcrübəsi keçmiş SSRİ-yə məxsus dövlət şirkətlərində geniş yayılıb. Məsələn, Qazaxıstanın *“KazMunayQaz”* şirkəti³³ də ancaq Ernst and Young Holding şirkəti ilə işləyib və 2005-2019-cu illəri əhatə edən dövrlərin auditini bu şirkətə həvalə edib. Rusiyanın nəhəng *Gasprom* şirkəti³⁴ 1998-20014-cü illərdə PWC, 2015-2019-cu illərdə FBK MMC ilə əməkdaşlıq edib. Ukraynanın *Naftogaz* şirkəti³⁵ isə 3 şirkətlə işləyib. Fəaliyyətinin ilk illərində kənar auditor olaraq əvvəlcə yerli *BDO LLC* (2001-2003, 2010-2011), daha sonra *Ernst and*

³³ http://www.kmg.kz/rus/investoram/finansovye_i_godovye_otchet/

³⁴ <http://www.gazprom.ru/investors/disclosure/reports/2018/>

³⁵

<http://www.naftogaz.com/www/3/nakweben.nsf/0/C4775D2495121A4AC2257107003B5C8D?OpenDocument&Expand=1&>

Young Holding (2004-2009) və "Deloitte & Touche USC" (2012-2019) kimi dünya səviyyəli şirkətlərin xidmətindən yararlanıb. "KazMunayQaz" şirkəti³⁶ 2020-ci ilin I rübü üzrə audit hesabatını, Gasprom³⁷ və Naftogaz³⁸ şirkətləri isə müstəqil auditdən keçməyən maliyyə hesabatlarını saytlarında yerləşdiriblər.

SOCAR illik maliyyə hesabatlarını Azərbaycan dilinə tərcümə elədirib rəsmi saytda yerləşdirir ki, bu da maraqlı şəxslərin hesabatla əlaqədarlığını artırır. Ancaq əsas problem audit hesabatının adı vətəndaş üçün çətin anlaşılacaq olmasıdır. Bu baxımdan maliyyə əməliyyatlarının vətəndaş cəmiyyəti, o cümlədən mətbuat üçün asan anlaşılacaq olması üçün maliyyə hesabatının ayrıca "oxuna bilən" hesabat şəklində hazırlanması faydalı olardı. Bu işdə SOCAR-ın ixtisaslaşmış QHT-lərlə əməkdaşlıq edilməsi işə töhfə verər.

ŞİRKƏTİN GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ STRATEGİYASI

SOCAR-ın məramı əməliyyat effektivliyi, sosial və ekoloji məsuliyyəti qabaqcıl təcrübəyə uyğun, dünyanın şaquli inteqrasiya olunmuş iri beynəlxalq neft-qaz şirkətinə çevrilməkdir. Belə bir iddialı məramın qarşılığında Şirkətin yaxın və ortamüddətli dövr üçün hədəflərini nəzərdə tutan ayrıca hər hansı inkişaf strategiyası mövcud deyil. Şirkətin fəaliyyəti çox şaxəlidir və qarşısında xeyli sayda vəzifələr qoyulub: qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində inteqrasiya, müasir texnologiyaları, avadanlıq və materialları Azərbaycan Respublikasının neft-qaz və neft-kimya sənayesinə cəlb etmək, dünyanın aparıcı şirkətləri sırasına çıxmaq və s. Bu sahədə SOCAR xeyli işlər görür. Müasir texnologiyalar cəlb edilir, kadr potensialı gücləndirilir, Azərbaycan Respublikasında və onun hüdudlarından kənar istehsal və satış sahələri yaradır.

Ötən əsrin 90-cı illərində SOCAR-ın əsas hədəfi Azərbaycan neftinin xarici bazarlarda satışını təmin etmək və müasir texnologiyaları mənimsəmək idisə, yeni əsrdə, xüsusilə də onun ikinci dekadasında hədəf olaraq Azərbaycan qazının Avropa bazarlarında satışına nail olmaq, özünün emal və satış imkanlarını daha da artırmaq olub.

SOCAR-ın fəaliyyəti daha çox hökumətin qəbul etdiyi strategiyalarda rol almaq və töhfə vermək olub. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasının yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı»nda SOCAR qarşısında işlənməkdə olan yataqların istismarının intensivləşdirilməsi, müasir mədən-geofiziki və neft-mədən avadanlıqlarının istehsalata tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələləri başlıca vəzifələr kimi qoyulub.

Ancaq Şirkətin yaxın və ortamüddətli dövrdə qarşıya qoyduyu hədəflər və buna nail olmaq üçün fəaliyyət planını əks etdirən vahid bir sənədin – strategiyanın olması

³⁶ http://ir.kmg.kz/storage/files/73946358b6204e69/KZT_FS_3m2020_ENG.PDF

³⁷ <https://www.gazprom.ru/press/news/2020/july/article508573/>

³⁸

<http://www.naftogaz.com/www/3/nakweben.nsf/0/C4775D2495121A4AC2257107003B5C8D?OpenDocument&Expand=1&>

SOCAR-ın gələcəkdə dünyanın enerji sektorunda hansı rola malik olacağını planlaşdırmaq və hansı digər sektorlara daxil olmaq niyyətini olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çətindir. Şirkət prezidentinin açıqlamasında³⁹ qeyd edilir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən enerji strategiyasının aparıcı qüvvəsi olan SOCAR indiyə qədər görülmüş işlərin məntiqi davamı olaraq 2011-ci ildən 2025-ci ilə kimi uzunmüddətli strateji inkişafa dair Kompleks Planını tərtib edib. Planda Şirkətin bütün fəaliyyət sahələri, o cümlədən, axtarış-kəşfiyyat, işlənmə və hasilat (Upstream), xammalın nəqli və satışı (Midstream), emal və emal məhsullarının satışı (Downstream) və digər xidməti fəaliyyət növləri üzrə inkişaf trendləri müəyyən edilib və məqsədyönlü şəkildə icra olunur." Açıqlamada Kompleks Planın olması bildirilsə də belə Plan ictimaiyyətə açıq deyil və onun mövcudluğu sual doğurur. SOCAR prezidenti tərəfindən şirkətin rəsmi internet saytında növbəti dəfə yeni Strategiyanın hazırlanması anonsunu verilib⁴⁰. O, açıqlamasında SOCAR-ın 2035-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən yeni strategiyasını McKinsey şirkəti ilə birlikdə hazırlamağa başladığını və yaxın zamanda hökumətə təqdim etməyi planlaşdırdıqlarını bildirib. Onun sözlərinə görə, Strategiyanın əsas prinsipləri şirkətin dayanıqlı inkişafı, təkmilləşmiş effektiv idarəmə sisteminin tətbiqi, sosial və ekoloji məsuliyyətin təmin olunması, ölkəmizin yanacaq enerji tələbatı ehtiyaclarının dəyərləndirilməsi və şirkətin gəlirliliyinin təmin olunması ilə yanaşı borcların idarə olunmasıdır.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiyanın *Qazprom* şirkəti 2018-ci ildə elektroenergetika sahəsində 2018-2027-ci illəri əhatə edən Strategiya qəbul edib⁴¹. Qazaxıstanın *KazMunayQaz* şirkətinin 2025-ci ilə kimi inkişaf Strategiyası mövcuddur.⁴²

Dünya bazarlarında bərpaolunan enerjinin payının sürətlə artdığı bir dövrdə neft-qaz hasilatı üzrə ixtisaslaşmış *bp* şirkəti 2030-cu ilə qədər olan strategiyasının əsas hədəflərini açıqlayıb⁴³. Strategiyanın əsas məğzini ənənvi enerjidaşıyıcıların yerini tədricən yaşıl enerjiyə verilməsi təşkil edir. Bunun üçün az karbonlu texnologiyalara investisiyaları artırmaq və neft və qaz hasilatını azaltmaq planlaşdırılır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft-kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı ilə məşğul olan dövlət şirkətinin – SOCAR-ın fəaliyyəti cəmiyyətin daim diqqət mərkəzində olub və müxtəlif müzakirə yol açıb. Vətəndaş cəmiyyəti, o cümlədən KİV bu qurumdan lazımı

³⁹ SOCAR-ın 2015-ci il üzrə illik hesabatı

⁴⁰ <http://www.socar.az/socar/az/news-and-media/news-archives/news-archives>

⁴¹ <http://www.gazprom.ru/press/news/2018/june/article436680/>

⁴² http://www.kmg.kz/rus/kompaniya/strategiya_kompanii/

⁴³ <https://www.bp.com/en/global/corporate/news-and-insights/press-releases/from-international-oil-company-to-integrated-energy-company-bp-sets-out-strategy-for-decade-of-delivery-towards-net-zero-ambition.html>

məlumatları əldə etməkdə çətinlik çəkir. Şirkət fəaliyyəti barədə maliyyə və fəaliyyət hesabatları yerləşdirməsinə rəğmən ictimaiyyətə açıq olmaqda maraqlı görünür. Rəsmi internet saytında son dövrlər xəbərlərin, xüsusən də satışla bağlı xəbərlərin seyrəlməsi müşahidə edilir. Şirkətin birgə və törəmə müəssisələrinin maliyyə və proqram fəaliyyəti barədə hesabatlarla rast gəlinmir.

SOCAR aktivlərinin həcminə görə Azərbaycanın ən böyük şirkəti olmaqla yanaşı ən böyük vergiödəyicisi və ən böyük işəgötürəndir. Şirkətin kifayət qədər sosial məsuliyyəti var.

Tədqiqatın hazırlanması prosesində SOCAR-ın fəaliyyətində son 10 ildə aşağıdakı tendensiyalar müşahidə edildi:

- *SOCAR sürətlə böyüyür, neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektoru seqmentinə də daxil olur və ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük riskə çevrilir*
- *Dövlətin xarici borclarının üstələyən borc öhdəlikləri artmaqda davam edir və onların qaytarılması ölkənin valyuta bazarının sabitliyinə təhlükə yaradır*
- *Dünyanın enerji seqmentinin sürətlə dəyişməsi, bərpaolunan enerjinin payının artması fonunda Şirkətin gələcəyə baxışlarını və hədəflərini müəyyənləşdirən və onun inkişafını nəzərdə tutan orta və uzunmüddətli vahid Strategiya sənədi mövcud deyil*
- *Hesabatlarında korporativ idarəetmə sistemlərini tətbiq etdiyini daim vurğulayan Şirkət korporativ idarəetmə standartlarına uyğun gəlməyən idarəetməyə malikdir*
- *Şirkətin fəaliyyətinə qanunverici orqan tərəfindən nəzarət mexanizmi yoxdur*
- *Şirkətlə dövlət arasındakı maliyyə axınlarını tənzimləyən aydın, dəqiq normativlər mövcud deyil*

MSŞT beynəlxalq təşəbbüsünü tərک etməsinə rəğmən Azərbaycan hasilat sənayesində şəffaflıq və hesabatlılıq standartlarının beynəlxalq prinsiplərinin tətbiq ediləcəyini bəyan edib və bununla bağlı ölkə prezidenti "Hasilat sənayesində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" 5 aprel 2017-ci il tarixli Fərman imzalayıb. Fərmana görə, hasilat sənayesində şəffaflıq və hesabatlılıq standartlarının tətbiqi üçün bir sıra beynəlxalq prinsiplərə, o cümlədən dövlət hasilat sənayesindən əldə olunan gəlirlərin idarə olunması ilə bağlı vətəndaşlar qarşısında hesabatın verilməsinə, dövlət orqanlarının fəaliyyətində, özəl sektorda və ictimai münasibətlərdə şəffaflıq və hesabatlılıq standartları təşviqinə, hasilat sənayesində fəaliyyət göstərən dövlət və özəl şirkətlər tərəfindən şəffaflığın, o cümlədən dövlətin maliyyə idarəetməsinin və hesabatlılığın gücləndirilməsinin təmin olunmasına və s. istinad edilməlidir. Fərmanla Azərbaycan Respublikasının hasilat sənayesində şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi məqsədilə Hasilat Sənayesində Şəffaflıq üzrə Komissiya yaradılıb.

Bütün bunları nəzərə alaraq SOCAR-ın fəaliyyətində idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq, şəffaflığa və hesabatlılığa nail olmaq üçün aşağıdakı addımların atılması məqsədəuyğun olardı:

Şirkətin gələcək hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və fəaliyyət çərçivələrinin dəqiqləşdirilməsi

Şirkətin orta (5 illik) və uzun müddətli (15-20 illik) dövrə hədəflənmiş vahid İnkişaf Strategiyasının işlənib hazırlanması. Yeni Strategiyada son illər dünyada müşahidə edilən bərpaolunan enerji istehsalı siyasətinin əksini tapması məqsədəuyğun olardı.

SOCAR-ın böyüyərək “Too big to fail” statuslu şirkətə çevrilməsinin qarşısını almaq və bazarda rəqabət mühiti yaratmaq üçün onun üfqi və şaquli inhisarçı mövqeyinin aradan qaldırılması.

Şirkətin üfqi inteqrasiya olunmaq hədəflərinin məhdudlaşdırılması. Bunun üçün “Azərkimya” istehsalat birliyinin şirkətin tərkibindən ayrılaraq müstəqil şirkətə çevrilməsi məqsədəuyğun olardı.

Şirkətin şaquli inteqrasiya olunmaq hədəflərinin məhdudlaşdırılması. İstehsal subyekti ilə satış subyekti arasında qarşılıqlı nəzarətin güclənməsi və şəffaflığın təmin edilməsi üçün ölkə daxilində əhaliyə və qeyri-əhali qrupuna təbii qaz satışını həyata keçirən “Azəriqaz” İB-nin SOCAR-ın tərkibindən çıxarılması və müstəqil quruma çevrilməsi

Şirkətin təşkilati hüquqi-formasının dəqiqləşdirilməsi və idarəçilikdə korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi

Şirkətin təşkilati-hüquqi formasının mövcud “dövlət müəssisəsi” statusundan təsərrüfat cəmiyyəti forması olan və səhmləri dövlətə məxsus səhmdar cəmiyyəti statusuna keçidinin təmin edilməsi

Şirkətin korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq etməsi. Bunun üçün Nizamnaməyə dəyişikliklər edilərək idarəetmə strukturu dəyişilməli, hazırda fəaliyyətdə olan Şirkət Şurası ləğv edilməlidir. Əvəzində ölkə prezidenti tərəfindən təyin edilən strateji idarəçiliyə cavabdeh Müşahidə Şurası (və ya Direktorlar Şurası) yaradılmalıdır. Müşahidə Şurasının (və ya Direktorlar Şurası) isə icraçı qurumun – İdarə Heyətinin və Nəzarət-Təftiş (Audit) Komitəsinin rəhbər və işçilərini təyin edir.

Nizamnaməyə Şirkəti idarə edən strukturların (Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti, Nəzarət-Təftiş (Audit) Komitəsi) rəhbər və üzvlərinin peşəkarlığına dair tələblər daxil edilsin

Müvafiq qanunvericiliyə şəffaflıq və hesabatlılıq öhdəliklərinin dəqiq və aydın çərçivələrini müəyyənləşdirən dəyişikliklər edilməsi

SOCAR-ın qanunverici orqan olan Milli Məclis qarşısında hesabatlılığının artırılması

Açıq Hökumət tərəfdaşlığının prinsiplərinə uyğun olaraq şirkətin rüblük, yarımillik maliyyə hesabatlarının ictimaiyyət üçün açıqlanması

“İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanuna dəyişiklik edilərək SOCAR-ın informasiya sahibləri kateqoriyasına daxil edilməsi (Maddə 9) və şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə və əməliyyat məlumatları açıqlanması zəruri olan informasiyalar siyahısına daxil edilməlidir (Maddə 29)

SOCAR-ın nəzdində olan şirkətlərin, o cümlədən şirkətin üstün paya malik olduğu törəmə şirkətlərinin maliyyə hesabatlarının ictimaiyyət üçün açıqlanması

SOCAR ilə dövlət arasında maliyyə axınlarının tənzimləyən müvafiq normativlər və qaydaların qəbulu

Şirkətin satınalmalar barədə standartları təkmilləşdirilməsi və onun fəaliyyətini yoxlayan müstəqil kənar auditor şirkətinin seçilməsi prosedurlarının şəffaf keçirilməsi təmin olunması